21. Yüzyılda ‘Milliyetçilikler Meselesi’ Üzerine (4)

Literatür, Teori ve Politika: Karanlık Zamanlarda Dayanışma, Umut ve Toplumsal Ütopyanın Gerçekliği

“Ekvator veya Gana’dan gelen, dört çocuk annesi bir kadının gözüyle görebilecek miyiz dünyayı? …Bu kadının bir suçlu olmadığını; aynen siz veya ben gibi somut bir geçmişi olduğunu, somut ihtiyaçları, arzuları ve istekleri bulunduğunu anlayabilecek miyiz? (…) Somut öteki’ye odaklanan sosyal ütopya, yabancıya sadece saygı değil merhamet de göstermemizi gerektirir… Kozmopolitanizm yerel farkların ortadan kaldırılması ya da etrafımızdakilerle aramızdaki bağların koparılması anlamına gelmez; ahlaki sempatimizin ufkunu iyice genişleterek artan sayıda insanı ‘somut ötekiler’ olarak görmemiz anlamına gelir -öyle ki, onların birer ‘genelleştirilmiş öteki’ olarak sahip olduğu haklarını savunmak için sesimizi yükseltmeye ve mücadele etmeye istekli hâle geliriz.”

Şeyla Benhabib, *Buhran Çağında Haysiyet*, 2011

“(…) Dolayısıyla küreselleşme dediğimiz çığır açıcı dönüşüm, genelde fark edildiğinden çok daha büyük ölçüde, bizzat ulusal olanın içinde gerçekleşmektedir. Küresel olanın en karmaşık anlamları orada tesis edilir ve ulusal olan sık sık, yeni oluşan küresel ölçeği mümkün kılan ve oluşturan kilit unsurlardan biridir. Küreselleşmenin önemli bir bölümü, geçmişte ulusal düzlemde inşa edilmiş unsurların -politikalar, sermaye, politik öznellikler, kentsel uzamlar, zamansal çerçeveler ve başka dinamik ve alanların- ulussuzlaşmasını [*de-nationalisation*] getiren, inanılmaz çeşitlilik arz eden mikro süreçlerden oluşur.”

Saskia Sassen, *European Journal of Political Theory 6*, 2007

Milliyetçilikler üzerine düşünmek ve yazmak günümüzde sosyal bilimlerde en zor ve çetrefil alanlardan biri hâlini almıştır. Kavramın uzun tarihsel-politik süreç içerisinde geçirdiği dönüşümün yanı sıra birbirinden farklı milliyetçilik biçimlerinin ortaya çıkması ve bunların toplumsal ve politik izdüşümleri, oldukça geniş bir literatürün gelişmesine yol açmıştır.[i] Bu literatür üzerine yoğunlaşan araştırmacılar, yapılan çalışmaları genellikle belli başlı dönemlere ayırırlar. 1970 sonrasında ortaya konulan eserlerde niteliksel olarak bir sıçrama gözlemlenmekte olup özellikle 1980’li ve 1990’lı yıllar milliyetçilik çalışmalarının altın yılları olarak değerlendirilmektedir. Gerçekten de bu dönemde kaleme alınan yapıtlar klasikleşmiş olup hâlâ en temel başvuru kaynağı olma özelliklerini sürdürmektedirler. Bununla birlikte içinde bulunduğumuz yeni yüzyılın ilk çeyreği, neredeyse baş döndürücü bir hızla ve belirsizlikler ve aşırılıklar içinde geri kalmak üzeredir. Üstelik döneme damgasını vuran ve etkileri daha uzunca bir süre hissedilecek olan olayların pek çoğu bizim burada üzerinde durduğumuz konuyla bir biçimde yakından ilişkilidir. Henüz tamamlanmamış bir sürecin ilk safhası olarak Arap ülkelerinde yaşanan devrimci halk isyanları; Kavimler Göçü’nden sonra tarihteki en büyük ve etkili kitlesel insan hareketliliklerinin sınırları ve denizleri doldurması ve bunun karşısında yükselen yabancı düşmanlığı (*zenofobi*) ve ırkçı tepkiler; bununla birlikte yaşanan derin ekonomik ve sosyal krizlerin ve uçurumsal bir eşitsizliğin yerleşik politik seçkinler karşısında sistem dışı aktör ve hareketleri besleyerek Amerika’dan Hindistan’a dünyanın pek çok yerinde yeni-sağ/milliyetçi popülist hareketleri iktidara taşıması; uluslararası sistem içerisinde deprem etkisi yaratan tüm bu ve benzeri olaylar milliyetçi dalgalanmaları, ulusları ve ulus-devletler sistemini, içerideki ve dışarıdaki sınırları, göklere doğru yükselen yeni duvarları, yüksek teknoloji ve yapay zekâyla (*AI*) donatılmış gözetleme ve denetim mekanizmalarını… tekrardan düşünmemizi zorunlu kılmaktadır.

Çağımızda ‘milliyetçilikler meselesi’ ve bu meselenin neredeyse hepimizin hayatına dokunan birbirinden farklı uzantıları üzerine derinlemesine düşünmeye çağıran bu denemeler dizisinin önceki üç yazısında

konunun genel çerçevesi, geniş bir ilgili kavramlar ağı bağlamında ve bazı temel tartışmalara atıfla belirlenmeye çalışıldı. Şimdi ise 2000'li yıllarda yapılan katkılar üzerinde duracağım. Bu bağlamda ilk olarak, meseleyi tüm karmaşıklığı ve farklı boyutlarıyla kavramaya çalışan ve 'zor zamanlarda' bir çıkış yolu arayan disiplinler-ötesi ve aynı zamanda ahlaki bir kaygı-imkân olarak okuduğum Şeyla Benhabib'in 2011 tarihli *Dignity in Adversity: Human Rights in Troubled Times*'ını ele alacağım.[2] İstanbul doğumlu, zamanımızın en etkili politik-etik kuramcılarından olan Benhabib (Yale Üniversitesi), son dönemdeki pek çok çalışmasında kapitalist küreselleşme ve neo-liberal İmparatorluk tarafından ulusal vatandaşlık, hükümranlık ve politik aidiyet ile hukukun nasıl dönüşüme uğratıldığını; buna karşılık bir uluslararası insan hakları rejiminin başka türden bir evrensellik ve adil bir üyelikle gerçek bir (*illüzyonsuz*) kozmopolit federalizm imkânlarını tartışır. Benhabib gerçekte şu temel kaygıdan yola çıkar:

"Yirmi birinci yüzyılın şafağında, insanların ulus-aşırı [*transnational*] hareketliliği günümüzün önde gelen yönetim ve siyaset meselelerinden biri olarak ortaya çıkıyor. İster dünyanın yoksul bölgelerinden gelip Kuzey ve Batı'nın müreffeh demokrasilerinin kıyılarına ulaşmaya çalışan ekonomik göçmenler; ister baskı, iç savaş ve doğal afet mağduru mülteci ve sığınmacılar; isterse de kendi toplumlarındaki iç savaş, etnik çatışma ve devlet kaynaklı şiddetten kaçan ülkesinde yerinden edilmiş kişiler söz konusu olsun; bu tür hareketler dünya devlet sisteminin karşısına görülmedik zorluklar çıkarıyor. Söz konusu gelişmelerin ne kadar dikkat çekici olduğu düşünüldüğünde, gerek insanların sınır aşırı hareketlerinin gerek bunların doğurduğu felsefe ve yönetim meselelerinin günümüz siyaset felsefesinde bu denli az ilgiye mazhar olması şaşırtıcı bir durumdur." (age., s. 181)

Benhabib'e göre, liberal demokratik (ulus-) devlet en başından itibaren kurucu bir ikilem, çıkmaz (*founding dilemma*) üzerine inşa olunmuştur: bir tarafta belirli ulusal sınırları aşan veya aşma potansiyeli gösteren her türden insan hareketliliğini kontrol etmeye yönelik bir hükümranlık (egemenlik) iddiası ile kendi kaderini tayin hakkı (*the principle of self-determination*); öbür tarafta evrensel nitelikteki temel insan hak ve hürriyetlerine bağlı kalma durumu arasındaki ikilem. Bu ikilem her koşulda sürekli bir gerilim yaratır. Bu gerilimin en sert biçimde hissedildiği alanların başında, Benhabib'in tabiriyle, "[politik] üyeliğe ilişkin insan hakkı" ile ilgili uygulama ve süreçler gelir. Benhabib, söylem etiği (*discourse ethics*) üzerine temellendirdiği tezinde "üyeliğe ilişkin insan hakkı" gereği herhangi bir demokratik siyasanın, sizi doğuştan sahip olduğunuz ya da kendi seçiminiz dâhilinde olmayan nitelikleriniz nedeniyle 'adil üyelik'ten men edecek kabul koşulları dayatamayacağını savunur (s. 182-183).

Bu tartışmanın en can alıcı boyutlarından biri de 'sınır meselesi' (*boundary problem*) etrafında dönmektedir. Muazzam büyüklükteki insan hareketliliklerinin bugüne kadar sorgusuz sualsiz kabul edilen her şeyi alt üst ettiği bir belirsizlikler çağında "*demos*un /halkın sınırları" meşru olarak ne şekilde belirlenecektir? Demokratik meşruiyet nasıl sağlanacaktır? Daha önce de dikkat çekildiği üzere Avrupa'da Vestfalya sonrasının hükümran (*sovereign*) devletler sisteminde halk, pre-politik (ya da politika dışı) olarak kurulu/verili varsayılan 'ulus' ile özdeş kabul edildi. Dolayısıyla "milliyetçilik, hem vatandaşlık hem de göç konularında güçlü bir içerme ve dışlama ilkesi olarak işliyordu." Özlü bir ifadeyle "*demos*, *ethnos*a dayanıyordu." (Benhabib, s. 202). Ayrıca bir nokta daha var ki 'sınır meselesi' sadece sınırın 'berisindekiler' ve 'ötesindekiler' ayrımını değil, aynı zamanda bir şekilde sınırın içerisinde bulunan 'ötekiler'i de ilgilendiren ahlaki bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Demokratik meşruiyet sorununun belki de esas zorluğu onun politik boyutundan ziyade bu ahlaki içermesinden kaynaklanmaktadır. Benhabib şu önemli tespitte bulunur:

"(…) Ancak ahlaken her bir bireyin eşit saygı ve özen hak ettiğini düşünüyorsak, demokratik yönetimin çıkarlarını etkilediği *herkesin* gözünde gerekçelendirilmesi gerektiğini ileri sürebiliriz. Eşit ahlaki saygı varsayımında bulunmuyorsak, kimilerinin çıkarlarının çoğunluk tarafından göz ardı edilmesi ya da çiğnenmesi neden umurumuzda olsun ki? Haliyle, etkilenen tüm çıkarlar ('*all affected interests*') ilkesini salt politik gözle okuyup da insanların eşitliği ('*the equality of all human beings*') ilkesiyle arasında ahlaki bir bağ kurmayan demokrasi kuramcıları, demokratik yönetimin düpedüz çoğunluk hükmüne doğru kaymasını önlemekte epey zorlanırlar." (s. 203).

Buhran Çağında Haysiyet, bizzat şahitlik ettiğimiz büyük eşitsizliklerle, körü körüne bağlanılan eski ve yeni

aidiyet türleriyle ve belirsizliklerle kuşatılmış zamanımızın krizleri karşısında 'insan onuru'nu temel alan ve başka bir evrensellikle kozmopolitanizm (*kosmos*: evren, kâinat; *polites*: vatandaş) çerçevesinde insan hakları normlarına merkezî ve gerçek anlamda bir rol biçen etik bir kaygı ve sorumluluk bilincinin ürünüdür. Bu bağlamda 'milliyetçilikler meselesi'ni geniş bir perspektiften kuşatmakla kalmaz, aynı zamanda bu çetrefil meselenin ortaya çıkardığı zorluk ve imkânsızlıklar karşısında kapsamlı bir imkân arayışı ve girişimidir de. Benhabib, üçüncü binyılın şafağında karşı karşıya bulunduğumuz ve bizzat insan olmaklığımıza ilişkin muazzam tehditler içeren meydan okumaların ağırlığının elbette farkındadır. Kitabının "Aydınlanmanın Diyalektiği'nden Totalitarizmin Kaynakları'na" başlıklı ikinci bölümünde, Hannah Arendt'in modern ulus-devlete ve ulusal azınlıklara dair değerlendirmelerini[3] tartışırken şöyle yazar:

"Modern devletin hukukun aracı olmaktan çıkarılıp yozlaştırılarak, ulusun hizmetinde, hukuksuz keyfiyetin aracı hâline getirilmesi süreci, devletler istenmeyen azınlıkları kitleler hâlinde vatandaşlık haklarından mahrum bırakıp da sınırlar boyunca milyonlarca mülteci, sınır dışı edilmiş yabancı ve devletsiz [uyruksuz] insan -yani ulus-devletlerin eylemleri sonucu oluşmuş özel insan kategorileri- yarattığında aşikâr hâle geldi. Belirli bir toprak parçasıyla sınırlı ulus-devlet sisteminde ya da devlet merkezli bir uluslararası düzende, kişinin hukuki statüsü, üzerinde yaşadığı toprak parçasındaki en yüksek otorite olan ve hak sahibi olduğu kimlik belgelerini veren merciin korumasına bağımlıdır." (s. 64).

Son olarak *Buhran Çağında Haysiyet* bir ütopya olarak okunabilir mi? Benhabib bunu zaten açıkça ileri sürer. Geçtiğimiz yüzyılın önde gelen düşünürlerinden Alman filozof Ernst Bloch'u (1885-1977) takip ederek "somut ütopya" fikrini benimser. Bloch, 'ütopya'yı "umut ilkesi" biçiminde yeniden formüle ederek bu ilkeye merkezî konumunu geri kazandırmıştı.[4] Benhabib de son yirmi-otuz yıldır geliştirdiği "başka bir kozmopolitanizm"[5] (*cosmopolitanism withoutillusions*) ve "başka bir evrenselcilik"[6] (*another universalism*) idealleri çerçevesinde günümüzde çok daha acil ve somut bir ütopya gereksiniminden bahseder. "Küresel bir dünya toplumunda," her birimizin eylemlerimiz sonucunda "yerküreye verdiğimiz zarar karşısında bize yol gösterecek bir *gezegen etiği*" ortaya koymak bu "somut ütopya"nın bir ayağını oluştururken; diğerini de "bir küresel kamusal alan, bir eylem ve müzakere alanı" için mücadele vermek yapacaktır (s. 243-44). Toplumsal ütopyalar kesinlikle birer bilimkurgu fantezisi ya da eski burjuva hayalleri değildir. Onlar, bugün dünyanın her köşesinde büyük bir kaygı ve korkuyla hissedilen olası distopya tehditleri karşısında gerçekleştireceğimiz kapsayıcı dayanışma ve merhamet eylemleri ve birliktelikleri sonucunda gelecekteki an'a açılan ve insanlığın mutluluğunu amaçlayan eşitlikçi ve adil insan ilişkilerine yönelik birer imkân ve umut pencereleridir. Hadsiz hudutsuz bir ekonomik sömürü, insanca bir yaşam imkânı tanımayan baskı ve şiddet mekânları, insanlığın kazanımlarını sadece bir topluluğa, gruba, sınıfa veya millete ait kabul eden akıl körlüğü ile malul korkunç şovenizmler… tarafından kuşatılmış karanlık çağlarda 'umut ilkesi' bizi aydınlığa çıkaracak olan tünelde birbirimize kardeşçe ve sevgiyle kenetlenmemizi sağlayan bir kılavuz işlevi görür.

***

Cicero şöyle yazmaktaydı: "Gözlerin alışkanlığıyla kafalar da her şeye alışır; her an görmekte olduğumuz şeylere şaşmayız, nedenlerini aramayız onların." Milliyetçilikler üzerine süregiden tartışmalar bir yönüyle Cicero'nun sözlerini doğrulamaktadır. Yeni bir binyılın eşiğinde yaşanan gelişmeler klasik milliyetçilik tartışmalarını da büyük ölçüde etkilemiş, 'yeni' nedenler ve alanlar açılırken farklı yaklaşım, yöntem ve imkânlar üzerine odaklanılmaya başlanmıştır. Bugün geldiğimiz noktada 'milliyetçilikler meselesi' kesinlikle sadece klasik anlamda 'milliyetçilikler' ile sınırlı değildir. İlgili literatür giderek çeşitlenirken toplumsal-politik teorinin en uzak görülen alanları bile klasik yaklaşımlara hâkim olan egemen söylemi sorgulamak üzere titizlikle tartışmaya dâhil edilmiştir. Böylece bir yandan paternalistik, Batı'nın tarihsel deneyimini evrenselleştiren, toplumsal yapıdaki farklılıkları, heterojenliği ve güç ilişkilerini görmezden gelen yaklaşımlar sorgulamaya açılmış; öte yandan milliyetçilik literatürü çeşitli disiplinlerden beslenerek çoğullaşmıştır.[7]

Burada çok önemli bir konuyu oldukça yetkin bir çalışma üzerinden değerlendireceğim. Michael Mann'ın 2005 tarihli *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* [Demokrasinin Karanlık Yüzü: Etnik Temizliği Açıklamak][8] isimli eseri aynı zamanda yukarıda literatüre dair söylenenlere de iyi bir örnek teşkil eder. Mann egemen, liberal demokratik bir ulus-devletin sınırları dâhilinde yaşayan farklı halkların -devlete ismini veren ulus dışında kalan ulusal azınlıkların- nihai olarak bir etnik temizlik riski ile karşı karşıya bulunduklarını savunur. Aynı toprak parçası üzerinde yaşayan birden çok halk örneğinde, ulusal/halk egemenliği ile demokratik kendi kaderini tayin hakkı, şiddetli çatışmalara ve sonuçta bir halkın diğerini yerinden yurdundan etmesine ya da en korkuncu yok etmesine kadar uzanabilir. Nitekim

yerleşimci sömürge devletleri Avrupa tarzı liberal ulus-devlet modeli üzerine örgütlenirken yerli halkların toprakları ellerinden alınmış, pek çok yerde etnik-politik temizlik (*ethnic and political cleansing*) ve hatta soykırım (*genocide*) suçları işlenmiştir. Mann özellikle "Yeni Dünya"da, yani Amerika'da ve Okyanusya'da kurulan devletleri bu açıdan "soykırım demokrasileri" (*genocidal democracies*) olarak tanımlar (4. bölüm). Ona göre -bu yazı dizisinde daha önce de farklı yerlerde birkaç kez dikkat çekildiği üzere- esas problem, Fransız Devrimi'nin daha ilk anlarından itibaren ulusun politik örgütlenmesinde monist/tekçi bir modelin benimsenmesiyle 'ethnos' ve 'demos' arasında kurulan özdeşliktir. Böylece hâkim/dominant 'ethnos,' egemen 'demos'un yerini alır ve bu durum ciddi bir "öldürücü etnik temizlik" (*murderous ethnic cleansing*) temayülünü içinde barındırır. Mann'ın eseri boyunca titizlikle vurguladığı nokta etnik temizlik ve soykırım geleneğinin ilkel ya da bize yabancı bir şey olmadığı, bilakis 'modernite'nin, 'bizim uygarlığımızın' ve 'demokrasimizin' karanlık tarafı olduğudur. "Benim ilk tezim …öldürücü temizlik modern [bir olgudur], zira o, demokrasinin karanlık yüzüdür."[9] diye yazar (s. 2).

Modern demokrasiler -öyle olmaları zorunlu değilse bile tarihsel süreçler sonunda- liberal veya sosyalist **ulus-devletler** biçiminde örgütlenmişlerdir. Wimmer'e[10] de atıfla Mann, sosyal bilimciler tarafından çoğu kez göz ardı edilen bu gerçeği şu şekilde dile getirir:

"Modernite etnik ve milliyetçi ilkeler tarafından biçimlendirilmiştir çünkü **vatandaşlık, demokrasi ve refah kurumları etnik ve milliyetçi dışlama formlarına bağlıdır.** … Öldürücü etnik temizlik demokrasi çağının bir tehlikesidir zira çok-etnili bir ortamda halk egemenliği ideali, *demos*u baskın *ethnos* ile birleştirmeye başlar ki bu da azınlıkların tasfiyesini teşvik eden organik bir ulus ve devlet anlayışının üretilmesine yol açar. Daha sonraları demokrasinin sosyalist idealleri de *demos*un *proleterya* terimi (işçi sınıfı) ile birleş[tiril]mesi sonucunda saptırılarak diğer sınıfların tasfiyesini doğurdu. Bunlar, demokratik ideallerin öldürücü temizliğe dönüştüğü en genel yollar olarak karşımıza çıkmaktadır." (s. 3-4; vurgular bana ait)

Demokrasinin Karanlık Yüzü, sadece geçmişte olup bitmiş bir hikâyenin anlatımı değildir. Mann, tarihsel ve fakat dinamik bir olguya, bir tehlikeye de işaret eder aynı zamanda. Batı'da demokratik ulus-devletlerin oluşumunun ne şekilde bir etnik temizlik ve soykırım geleneği ile iç içe geçtiğini açıklarken günümüzde bu korkunç tehlikenin Güney'e kaydığına dikkat çeker. Mann'ın çağrısı, kendisinin de açıkça belirttiği gibi, bir demokrasiden vazgeçme çağrısı değildir elbette. Andreas Wimmer'in daha yakın tarihli çalışmasında, *Waves of War* [Savaş Dalgaları][11] isimli kitabında gösterdiği gibi 200 yılı aşkın bir süredir milliyetçiliklerin, yönetenlerin ve yönetilenlerin aynı etnik mensubiyete sahip olması gerektiği yollu düşüncesinin giderek devletlerin en önemli meşruiyet kaynağı hâline geldiği; bunun da ulus-devletler içerisinde dışlayıcı etnik politikaların temel zeminini oluşturduğu; neticede ise gerek ulusal sınırlar dâhilinde gerek uluslararası düzeyde pek çok çatışma ve savaşların yaşandığı, hâlen de yaşanmakta olduğu bir gerçektir. Mann, *Demokrasinin Karanlık Yüzü*'nde bu çatışma ve savaşların her zaman en kötü senaryo olan bir etnik temizlik ve soykırım eğilimi taşıdığını belirterek insanlığı bu konuda bir an önce, hemen şimdi harekete geçmeye davet ediyor.

"Unutulmamalıdır ki an gelir hissetmediği acının hesabı da insandan sorulur…"[12]

Sonnotlar

[1] Bu literatürün kuramsal açıdan yetkin bir özeti ve detaylı bir değerlendirmesi için bk. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008 [2000], 2. basım).

[2] Türkçesi için bk. Şeyla Benhabib, *Buhran Çağında Haysiyet: Zor Zamanlarda İnsan Hakları*, çev. Barış Yıldırım (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013 [2011]).

[3] Benhabib, burada önce Arendt'in şu vurucu ifadelerini alıntılar: "Ulus, devleti fethetti; ulusal çıkar yasalar karşısında önceliği, Hitler'in 'hak, Alman halkı için iyi olan şeydir' demesinden uzun zaman önce elde etmişti." bk. Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996 [1951]), s. 269.

[4] bk. Ernst Bloch, *The Principle of Hope* [1959], c. I, çev. Neville Plaice, Stephen Plaice ve Paul Knight (Cambridge, MA: MIT Press, 1986). Türkçesi: *Umut İlkesi*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

[5] Kozmopolitanizmi bir yerde şöyle tanımlar: "Benim gözümde kozmopolitanizm, insanların, bir milletin ya da etnik grubun üyeleri oldukları için değil yalnızca insan oldukları için sahip bulundukları haklar icabı, eşit düzeyde hukuki korumayı haiz ahlaki kişiler olduğunun kabulünü ifade ediyor." (*Buhran Çağında Haysiyet*: 33)

[6] Benhabib burada Hannah Arendt'in meşhur "haklara sahip olma hakkı" kavramlaştırmasından esinlenerek ama ondan daha geniş bir bağlamda devlet merkezli olmayan, "her insanın dünya camiası tarafından bir hukuki şahıs olarak tanınma ve korunma iddiası" temelinde kozmopolit adalet ve insan hakları normları önerir (agy.).

[7] Milliyetçilik kuramlarında yeni yaklaşımların bir değerlendirmesi için bk. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, s. 215-235.

[8] Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

[9] "Murderous cleansing is modern, because it is the dark side of democracy."

[10] Andreas Wimmer, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

[11] bk. Andreas Wimmer, *Waves of War: Nationalism, State Formation, and Ethnic Exclusion in the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

[12] Edebiyatçı Nazan Bekiroğlu'nun İS 300'lerin başında Roma İmparatorluğu'ndaki genel durum ile ilk

Hristiyanlara yapılan zulüm ve şiddeti, dünyanın farklı yerlerinden gelerek Roma şehrinde yaşayan yedi kişinin (Ashab-ı Kehf) yaşam öyküleri etrafında irdeleyen romanından anektod; bk. Nazan Bekiroğlu, *Kehribar Geçidi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022).